

Жацько В.А.

професор кафедри суспільних дисциплін, Запорізький державний
медичний університет, м. Запоріжжя

**ДУХОВНЕ ЄДНАННЯ НАРОДІВ ЗАСОБАМИ ПЕРЕКЛАДНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ**

У статті розглядається проблема актуальності адекватного до атрибутивних особливостей народної свідомості, яка визначає спосіб світовідчужування та відповідної йому життєдіяльності, перекладу літературно-поетичних творів на інші мови.

Ключові слова: людина, душа, поезія, література, переклад, свідомість, мова, соціокультурна єдність

В статті рассматривается проблема актуальности адекватного атрибутивным особенностям народного сознания, определяющего мироощущение и соответствующую ему жизнедеятельность, перевода литературно-поэтических произведений на другие языки.

Ключевые слова: человек, душа, поэзия, литература, перевод, сознание, язык, социокультурное единство.

The article deals with the problem of the relevance of the adequate to the attributive features of the folk consciousness, which determines the attitude of the world and corresponds to it vital activity, the translation of literary-poetic works to other languages.

Key words: man, soul, poetry, literature, translation, consciousness, language, sociocultural unity.

Актуальність теми. Сучасний світ часто називають мультикультурним. Українське суспільство також відноситься до такого типу, що відповідало політиці попередньої держави, хоча й багато в чому примусової, без належного врахування духовно-культурних потреб тих народів, які були її національними суб'єктами. Зважаючи на те, що саме мова являє собою «дім людського буття» (М. Гайдеггер), і на реальну двомовність, властиву фактично переважній більшості населення України, є потреба в поєднанні їх світоглядних мотивацій засобами перекладної літератури, яка, в разі обов'язкового ознайомлення з нею, розширить духовний простір свідомості та суттєво вплине на зміну хибних

стереотипів відносно того, що «О. Пушкіна слід читати тільки російською мовою», а «Т. Шевченка» тільки українською.

Ступінь розробленості проблеми. Перекладна література, як і будь-яка інша, включно з філософською, сприяє духовному єднанню народів і творить духовний арсенал людства. Тому проблема не в ній, а в тому, щоб вона стала ледь не першочерговим завданням усіх держав, всі суб'єкти яких усвідомлюють благодатну силу духовної єдності, яку найбільшою мірою формує художньо-літературна та художньо-поетична творчість. Об'єднати людей засобами науково-понятійного мислення, сформованого засобами видатних філософів-мислителів, набагато складніше, ніж це можливо засобами мистецтва слова, яке, будучи перекладеним з іншої мови, отримує адекватний відгук в будь-якій іншомовній душі. Ще більшому єднанню сприяє поетичне слово, оформлене музичною мелодією. Слід брати до уваги, що як філософія, так і література мають функцію лікування душі, її гармонійне мотиваційно-поведінкове налаштування. Не випадково, що включно по У-те століття вчені мали назву або філософів, або філологів, літераторів.

На недоліки перекладу звернув серйозну увагу Гегель. «Переклади дають нам зміст, а не форму, не його найтоншу душу. ...Мова – це музична стихія, стихія проникливості, що зникає в перекладах, це тонкий аромат, завдячуючи якому можна насолоджуватись симпатією душі, і без нього твір все рівно що випаруваний рейнвейн» [1, с.404]. Що не означає, в тому числі й для нього, їх непотрібність. Навпаки, йдеться про їх необхідність заради духовного взаємного збагачення народів, адже вивчити мову не означає відчувати її «симпатію». Україномовна людина відчуває це на собі постійно, втрачаючи багатство своєрідності, свого рідного, «пов'язаного з мовою, оскільки тільки завдяки їй і в ній ми можемо досягнути її в її повній своєрідності» [1, с.404].

На цьому аспекті робить наголос і відомий український перекладач з різних мов, починаючи з класичних, А. Содомора. Говорячи про поезію загалом, Т. Шевченка зокрема, він зазначає: «Таки важко пересаджувати рослину, яка глибоко закорінена у рідний ґрунт, живиться його найглибшими

соками... Але ж саме ті глибокі національні відмінності – необхідна умова *глибокого*, на рівні *почуття* («Мово рідна, слово рідне...»), порозуміння між людьми. Усуньмо ті відмінності, зруйнуймо культурні бар'єри (візії загальнопланетної цивілізації) – марно сподіватимемося *глибини*: все, що ширшає, неодмінно тоншає, сірішає, а далі – й розщеплюється (така думка з Овідієвих «Метаморфоз» – наче застереження тим, хто «за край світа зазирає»)» [4, с.46].

Солідаризується з Гегелем як класиком філософського способу мислення і наш видатний академік І. Дзюба. Вивчення мови, в даному разі української, «це завжди добре, але не завжди гарантує те входження в її дух, яке забезпечує повноцінне сприйняття національної поезії» [2, с.23]. Мова це голос народної душі, а не просто засіб спілкування. Тому, він вважає, й існують нападки на творчість Кобзаря з боку тих, хто, з одного боку, є громадянином України, але, з іншого, не сприймає українську мову в її душевній симпатії, хоча й дає собі право оцінювати поетичну душу народу та її духовних провідників. На серйозні відмінності в світоглядних мотиваціях поведінки людей, для яких рідною мовою є українська або російська, я звернув увагу у відповідних монографіях [3] та [5]. Якщо ж обидві мови дихають «симпатією» для певного автора, то переклад неодмінно буде безумовним надбанням культури іншого народу.

Мета статті. Порівняти безумовні здобутки і певні втрати від перекладу «Заповіту» Т. Шевченка народним російським поетом О. Твардовським.

Виклад основного матеріалу. Надалі я хочу показати як певні втрати, так і здобутки. Але спочатку про **безумовний позитив**, який у тому, що представники інших народів, для яких їх мова є виразом *голосу* й водночас *логосу* властивій їм колективної душі, мають можливість **почути голос** і *логос* інших народів і таким чином творити **колективну душу людства**. Адже без перекладу *чути* можна лише *звучання, а не значення*. Тому поезія, покладена на музику, тобто на *голос*, єднає більше, ніж без неї.

Варто почати з перекладу видатним російським поетом О. Твардовським Шевченкового «Заповіту». Він для щирого українця є своєрідним гімном, тому

що перетворений на народну хорову пісню. Як і десятки, якщо не сотні, інших поетичних творів Кобзаря.

Ось чому коли виконується гімн, а керівники держави його не співають, це сумно. Скажу відверто: це свідчення того, що вони не є представниками народу, не виражають його душевний устрій і настроїв. Такі відчуття у мене були як за доби Радянського Союзу, так і ще більшою мірою в нинішній Україні, коли нею правили російськомовні, що не симпатизували українській і тому постійно намагались надати російській статус офіційної як фактично другої державної. Це замість того, щоб збагатити себе і своїх прихильників розумінням мови в тому значенні, яке визначили видатні мислителі.

Спробую порівняти текст «Заповіту» з його перекладом у варіанті О. Твардовського – справді народного поета, якщо брати його воєнну поезію, та поета – виразника свободи духу інтелектуальної еліти СРСР.

Як умру, то поховайте	Как умру, похороните
Мене на могилі	На Украине милой
Серед степу широкого	Посреди широкой степи
На Вкраїні милій	Выройте могилу
Щоб лани широкополі,	Чтоб лежать мне на кургане,
І Дніпро, і кручі	Над рекой могучей,
Було видно, було чути,	Чтобы слышать, как бушует
Як реве ревучий.	Старый Днепр под кручей [6, с.91].

Тут важко говорити про якісь втрати. Можливо, навпаки, про здобутки. Так, в російському варіанті Дніпро подається як символ України, хоча він протікає також і через Білорусь та Росію. Більше того, Дніпро позначається як «могутня ріка», чого немає в тексті оригіналу. На підсилення могутності й мудрості Дніпра він подається як «Старий Дніпро». Це справді так, адже українці не молодший, а старший брат росіян. Це вони, якщо брати авторитетні дослідження М. Костомарова, І. Огієнка, О. Герцена, багатьох інших об'єктивних, тобто не вражених вірусом імперського шовінізму, вчених

цивілізували їх, починаючи від доби Київської Русі й особливо активно у ХУІІІ-ХІХ ст. ст. І, попри все, продовжують цю роботу ще й дотепер.

Є таке математичне/арифметичне правило: «Від перестановки доданків сума не міняється». Воно якоюсь мірою справедливе і для літератури та поезії. Можна помітити, що в російському перекладі другий рядок перемістився на четвертий. Очевидно, що це не принципово. Проте характеризує якщо не специфіку росіянина загалом, то поета О. Твардовського безумовно. Адже ніщо не заважало перекласти, не змінюючи порядок рядків:

Как умру, похороните
Выройте могилу,
Посреди широкой степи
На Украине милой.

Що змінилось від такої перестановки? Ще раз наголошу, що принципово майже нічого. Проте вже сама зміна місць дала мені, можливо, що й декому іншому чи навіть багатьом іншим людям, підстави поміркувати над цим. А це вже безумовний позитив: поезія, яка в перекладі з грецької означає творчість, справді породжує творче начало в людині й розвиває його. Що вкрай важливо для мене як фахового викладача філософії впродовж 45 років не заколисати свій дух свободи мислення і свободомислення, не навіяти сон на свободу і на процес мислення.

Чому у Т. Шевченка саме такий порядок рядків? Це відомо було тільки йому. Цілком вірогідно, що він над таким порядком навіть не замислювався, адже поезія народжується від певного натхнення, а не від замовлень «партії та уряду», як це було в попередній період. Ми можемо лише інтерпретувати і дякувати автору за надану нам можливість міркувати чи розмірковувати над його твором.

Відомо, що Т. Шевченко написав цього вірша, будучи ще молодим, але враженим досить небезпечною хворобою. Тому, очевидно, образ могили нав'язливо визначав його душевний стан. Проте не настільки, щоб повністю витіснити образ Неньки-України як тієї духовної рідної Матері-Землі, для якої

не існує померлих душ. Тим паче таких талановитих і геніальних. Хоча вона приймає всіх, хто з неї вийшов. Тут переклад, на мій погляд, повернув на свої місця образи мертвої могили та вічно живої України. Потрібно також враховувати й те, що О. Твардовський, по-перше, швидше всього не замислювався над тими чинниками, про які я пишу, адже перекладав також під впливом натхнення; по-друге, якщо замислювався, адже переклад все ж вимагає цього, не будучи під впливом очікування власної смерті, відновив належний порядок значимості атрибутів, що її супроводжують. Причому, російською мовою перестановка доданків/рядків не вплинула на естетику вірша. Між тим така суто арифметична й механічна перестановка в тексті оригіналу неможлива – естетика сприйняття не буде гармонійною. Пропоную *можливому читачеві* пересвідчитись у цьому самостійно.

Тепер перейду до наступних чотирьох рядків. Тут також є відмінності у використанні необхідних виразних епітетів для відтворення духовно-світоглядного стану поета. По-перше, опущені «лани широкополі», що вкрай важливо для характеристики як України в цілому, так і для свідомості українця. Домінуюче пояснення кольорів національного прапора таке: синє небо та золоті пшеничні чи житні поля. Хоча я особисто схильний до того, що жовтий золотистий колір слід пов'язувати з сонцем, що відповідає атрибутивній рисі народної ментальності – *антеїзму*. І можна зрозуміти, чому вони опущені. Для російської душі почуття «ланів широкополіх» не є визначальним. Можливі й інші пояснення, до яких я й запрошую.

По-друге. Чуттєво-сенсуалістична сутність українця, української народної душі загалом вимагає не стільки й не тільки чути як слухати, скільки бачити, щоб «було видно», і водночас «*чути*» *почуттями (кордоцентризм)* те, що є визначальним для нього як для адекватного представника народу, а не пришельця-приблуди, не «временщика». До речі, російський поет В. Маяковський, який душевно ідентифікував себе як українця, в одному зі своїх віршів звернув увагу на відмінність російського «слышишь» від українського «чуєш».

По-третє. «І Дніпро, і кручі» це не зовсім те, що «старый Днепр под кручей». Мертвий тілесно поет завжди живий у своєму прагненні душевно й духовно бути спільним і єдиним зі своїм народом стільки, скільки його поезія буде впливати на душевний і духовний стан народу в майбутньому. Звідси переклад «кручі» як «кургану» є відходом від атрибутивних рис народу. У кургані поет «лежить» в одному місці, між тим як поет бажав бачити й чути Україну та її народ впродовж усіх круч Дніпра, принаймні в тій його частині, де є пороги і «реве ревучий» Тому у Т. Шевченка є відповідний вірш, в якому він звертається й до ще «ненарожденних».

При аналізі даної поезії потрібно враховувати, що реально існував могутній поріг, який мав назву «Ревучий» і який Дніпрогес затопив, а разом із ним і «ревучу» й бунтівну душевну вдачу української людини. Не випадково, що в перші роки Незалежності були пропозиції, в тому числі й від мене, але як суто теоретичний варіант, відродити пороги засобом ліквідації Дніпрогесу. Але виявилось, що дух ревучого порогу іноді все ж прокидається у народу, тому слід відроджувати ревучу поезію й пісню, а Дніпрогес залишити і як джерело енергії, і як пам'ять про приниження народного й природного символу. У 1990 році у Запоріжжі гостював виходець із нього, а на той час громадянин Канади поет Яр Славутич, який нам розповідав про свої підліткові враження від «реву ревучого» Дніпровських порогів-круч ще до їх затоплення. Зараз про них можна почути й відчувати їх могутність при виконанні пісні «Реве та стогне Дніпр широкий», яка також виконується все рідше. Але, не будучи гімном, зал при її виконанні завжди піднімається. І навпаки, при виконанні досить милозвучної й популярної пісні «Спят курганы темные, солнцем опаленные» хочеться також заснути, адже від таких курганів у душах людей все більше темряви. Бо їх розривають, про що також є відповідна бунтівна поезія Кобзаря, заборонена до друку в радянську добу...

Продовжу аналіз наступних рядків, наводячи їх паралельно у двох мовних варіантах.

Як понесе з України

И когда с полей Украины

У синєє море	Кровь врагов постылых
Кров ворожу... отойді я	Понесет он... вот тогда я
І лани і гори –	Встану из могилы –
Все покину, і долину	Подымусь я и достигну
До самого бога	Божьего порога,
Молитися... а до того	Помолюся... А покуда
Я не знаю бога.	Я не знаю бога. [6, с.91]

По-перше. В перекладі опущена метафора, вкрай важлива для української народної ментальності. А саме: *синєє море*. Я не буду наводити тих поезій, в яких вона використовується. Я також не готовий дати їй вичерпне тлумачення, тому що не є фахівцем з літературознавства та шевченкознавства.

Фактично я сам для себе лише у зрілому віці відкриваю поетичну творчість Т. Шевченка як глибоко філософську. Але те, що для українця *синєє море* є певним символом, безумовний та оспіваний у багатьох піснях факт. Можливо через те, що у безкрайньому морському просторі та морській глибині можна втопити смуток і горе. Можливо тому, що море, в даному випадку Чорне, асоціюється з краєм, де закінчується «степ широкий» і «лани широкополі» та починається чужина, з якої на Україну нападали вороги-турки й татари.

По-друге. Понесе в «синєє море кров ворожу» це не зовсім те, що «кровь постылую». Українською мовою «постиле» це щось надокучливе, набридле, бридке й огидне своєю одноманітністю, занудністю й т. п. Між тим йдеться про «кров ворожу», що може належати як своїм *землячкам* і *козачкам*, так і тим більше справжнім ворогам народу, які прийшли на його землю і переслідують його. Звичайно, що це кров не обов'язково така, що її потрібно пускати засобами вбивства. Поезія, література «вбивають» ворога, яким є кожен, хто не розуміє їх сутності, тому переслідує поетів і літераторів, взагалі, майстрів слова, тих, хто бачить у слові єдність звучання і значення, сенсу і смислу. Причому, не однозначного, а багатозначного.

Крім того, понести «з полів» України кров ворожу Дніпро не може – він несе зі своїми водами у синє море те, що, безумовно, попадає в нього з полів, але все ж більшою й переважною мірою він несе споріднене з водною стихією. А це рідину – або у вигляді крові, або у вигляді сліз, які проливає людина від неволі й неволі, борючись за вільну волю й щасливу долю.

По-третє. Тільки в разі їх досягнення Тарас готовий покинути «і лани і гори» та поїти до Бога з молитовною подякою. Доти, доки щастя й долі в Україні немає, то немає і Бога, саме існування якого зумовлене прагненням людей до благодатного способу життя, яке приносить не абстрактний Бог, а самі люди, якщо усвідомлять своє покликання до благодійного, а не корисливо-егоїстичного, способу життя.

Варіант перекладу також дає майже аналогічну картину. Проте є певні відмінності, які якраз і характеризують різницю в особливостях світосприйняття представників різних народів. Так, тут йдеться про те, що Тарас «встане з могили», «підніметься» і тоді «досягне Божого порогу», щоб там помолитись. В оригіналі двічі вжито слово Бог, а в перекладі Божий поріг. Думаю, що тут проявились не тільки складнощі повністю адекватного перекладу, який фактично неможливий. Але переконаний, що більш суттєво позначається різниця у сприйнятті Бога вільнолюбними українцями, схильними до безпосереднього спілкування з ним як з одним із них (вони хочуть «ласки у сонця, у зірок прохати, і в світі їх ясним *себе* показати» – також авторська поезія, що стала народною піснею), та росіянами, для яких Бог щось містичне й недоступне безпосередньо, а лишень «до порога».

Більше того, прийнявши християнство, український народ так і не став повною мірою християнським. Його віра має дуже потужну язичницьку доміанту, а форма нібито християнська. Тому я переконаний, що Т. Шевченко не випадково вжив судження «я не знаю бога», а не якийсь інший варіант. Наприклад, «а до того не сприймаю бога». Тобто, це раціоналізована, а не сліпа містифікована віра. Маємо багато поезій, в яких навіть більш різкі вирази: за умови нещасливої України поет згоден «проклянути самого бога». В радянські

атеїстичні часи якраз на цьому постійно наголошувалось. І це справедливо, адже Бог – категорія філософська, синонімічна Розуму, Закону.

Нарешті, порівняймо останні вісім поетичних рядків „Заповіту”.

Поховайте та вставайте,	Схороните и вставайте,
Кайдани порвіть	Цепи разорвите,
І вражою злою кров'ю	Злою вражескою кровью
Волю окропіте.	Волю окропите.
І мене в сем'ї великій,	И меня в семье великой,
В сем'ї вольній, новій,	В семье вольной, новой,
Не забудьте пом'янути	Не забудьте – помяните
Незлим тихим словом.	Добрым тихим словом [6, с.91].

Тут майже повністю адекватний переклад. Що не дивно, адже різниця в лексиці між двома спорідненими мовами така, що дає можливість вважати два народи, дві мови спорідненими. Вони лексично відрізняються на 38%, що значно більше, ніж, наприклад, німецька й голландська мови, лексична різниця між якими 22%. І вони не говорять про те, що це один народ. Адже є багато інших етнопсихологічних та етнокультурних чинників, що навіть більш суттєво відрізняють різні народи. Навіть ті, які мають спільну мову.

Все ж філософський рівень дослідження зобов'язує знаходити щонайменші відмінності між будь-якими спорідненими об'єктами. До речі, це метод вищої математики, який розробили філософи (!!!): М. Кузанець, Д. Бруно, Ф. Бекон, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц. А саме: диференційне та інтегральне обчислення. От якраз щонайменше dx і слід шукати, адже саме воно є тією елементарною часткою, складовою, на основі якої та з якої формується інтегральна цілісність об'єкта.

Перша. Для більшої виразності у перекладі О. Твардовський використав тире: «не забудьте – помяните». Адже насправді забувають. В тому числі й у нас в Запоріжжі так і немає достойного пам'ятника Кобзарю, кошти на який почали збирати ще з кінця 80-х років попереднього століття. Як і держава в цілому згадує своїх достойників тільки під час ювілейних дат. Так, немає

повного зібрання не тільки його творів, але й творів І.Я. Франка. І це вже нібито українська «сім'я вільна, нова». Сумно...

Друга. В оригіналі поет просить згадати його «незлим» тихим словом, а в перекладі «добрим» тихим словом. Нібито змістовно досить близькі слова, але все ж є різниця. Тут справа може бути в наступному. Відомо ще з євангелій, що немає пророків у своїй вітчизні. Досить часто видатні люди одного народу сприймаються такими представниками інших народів, бо своїх роз'їдає заздрість. Тому в перекладі маємо «добре» слово, а в оригіналі народний пророк просить всього лише «незлого» й «тихого» слова.

Важливо звернути також увагу на те, чому саме «тихим словом» слід пом'янути поета. «Тихо» означає – щоденно, без гучних засідань і галасливих лицемірних промов тими, для кого тексти чужі, бо писані не ними. Адже я також лише тепер вхожу в душевний і духовний простір поетичної творчості Кобзаря і не можу від нього і від неї відірватись. «Тихо» також означає не лише згадування прізвища, але насамперед щоденне прочитання хоча б декількох поетичних рядків чи наспівування якоїсь мелодії. Адже богоподібними людьми є, серед інших, поети, причому – вони найбільшою мірою. Особливо ж подібні народним поетам. Серед таких і В. Висоцький: я пишу про Тараса під пісні цього виразника душі й духу мого покоління і дуже сумую з приводу того, що нині немає такого володаря душ. Але, як співалось в одній радянській пісні на слова поета Є. Светлова «Новые песни придумала жизнь – Не надо, ребята, о песне тужить».

Висновки. 1. Переклади поезій, як і художньої літератури, філософських текстів, на мови народів світу слід розцінювати як рівнозначні й рівно значимі. Кожен, хто доторкується до них душевно, неупереджено, з вдячністю, безумовно, збагатиться і виправиться, вдосконалиться, наповниться духовно, мотиваційно, світоглядно. Тому потрібно відходити від, на мій погляд, стереотипної лінивої думки, згідно якої нібито потрібно геніальних мислителів, поетів, письменників, драматургів читати лише в оригіналі. Це доступно лише небагатьом, а душу лікувати потрібно всьому народу і всім народам.

2. Будь-яка держава має підтримувати перекладачів і сприяти перекладацькій індустрії перш за все у сфері культури загалом, літературно-поетичної зокрема. Особливе значення це має для нашої країни, в якій фактично сформувалась українсько-російська двомовність. Але якщо україномовні поети, письменники, філософи, вчені вільно володіють і знають російську мову, культуру, літературу, відчують до них «душевну симпатію», то цього не можна сказати про тих, хто, навіть будучи щирим прихильником української державності, не кажучи вже про відвертих її противників, не проявляє бажання стати носієм двомовності, полікультурності. Соціологічні дослідження це підтверджують, що і проявилось, врешті-решт, у військовій агресії з боку Росії, яка нібито захищає співвітчизників на їх прохання. Але від чого? І. Дзюба ще 10 років тому у статті «Шевченкофобія в сучасній Україні» с сумом і тривогою відзначав неприпустиму позицію тих, хто вважав себе громадянином країни, але з ненавистю «аналізував», якщо це можна назвати об'єктивним аналізом, його поезію, вбачаючи в «Заповіті» «заклики до «протиправних дій»», пропонуючи «щось ніби на предмет можливості притягти поета до кримінальної відповідальності» [2, с. 3] за них.

Напрямки подальших досліджень. Сфера людських почуттів є спільною для представників різних народів. Мистецтво, насамперед поетичне та художньо-літературне, визначається як ефективний засіб передачі почуттів від людини до людини. Тому ознайомлення різних народів, які, на жаль, розрізняються за підсвідомим принципом на «своїх і чужих» (Л. Гумільов), з їх спільними почуттями, відтвореними в різних мистецьких видах і жанрах, здатне зняти вплив підсвідомого і стати мотиваційною сферою свідомості. Звідси й важливість не лише якісної літератури та поезії, але і якість їх перекладу на мови народів світу. Українська поезія одна з найбільш ліричних у світі, але чи є державна підтримка перекладачам її змісту на інші мови?

Література:

1. Гегель. Речи директора гимназии. 29 сентября 1809 г. – Работы разных лет. В двух томах. / Сост., общая ред. и вступ. Статья А.В. Гулыги. М., «Мысль», 1970. – Т.1. – С.397-310.

2. Дзюба І. Шевченкофобія в сучасній Україні / І. Дзюба. – «Київ», 2007. – №3. – С.2-23.

3. Жадько В.А. Мова як чинник формування світоглядно-ментальної мотивації діяльності людини (Порівняльний аналіз змісту іменників в українській та російській мовах) / В.А. Жадько. – Зап., ЗДМУ, 2015. – 194 с.

4. Содомора А. «І не дощем, і не слова...» / А. Содомора. – «Київ», 2007. – №3. – С.39-47.

5. Тарас Шевченко: Поет. Філософ. Мудрець (До 200-ліття з дня народження). – Зап., ЗДМУ, 2014. – 248 с.

6. Шевченко Т. «Заповіт» мовами народів світу / Упоряд. Б.В. Хоменко; Вступ ст. Б.В. Хоменка; Ред. Тому А.О. Білецький. – К.: Наук. Думка, 1989. – 248 с.

Жадько В.А. Духовне єднання народів засобами перекладної літератури / В.А. Жадько // Філософсько-гуманітарні читання, 2017. – №4. – С.22-29.